



КИЖИ БОЛУРУ ЧАЖЫНДАН

Тыва чонун бо үлөгер ту-
газы хань уткалы. Чү-
ге дээрде төлөтүп болур
кижи чажындан ала-незип-
ге, төрөл-дөргүлдөргө биз-
дине боор. Тывага феодали-
змдин ужу-кыдым база
көрдүм. Ажыг дарлаага, ужу-
бизик билбес, дүмбей кара-
ны, аш-чутка бастырган тур-
ган. Чүгө улау Октабрынын
ажылында Тыванын арат чо-
нускай хамаарышпас күрү-
нүн тургускан. Оон улау, биче
чон чырыктыгы амдырал-
ды көргөн ол.

Амгы үеде амык кижилер
боттарып калчаран ап чө-
раа дээрине ола сагыш-
ты салып. Коммунист пар-
тия болган Совет күрүне ки-
жидилге айтырышын тала-
зы-биле доктаалдарын хүзүн
ап келген. Республиканын
хоорай, суурларында оон бо-
таналган калчар төрүдүп,
хемчегер ап турарын солун-
нарда чырдып турарын ном-
чун, суурурап келдим. Ын-
дыг болжол, чамдык чер-
лерде хой шынтыннн курум-ту-
румун үрээр, арагалар, оор-
ларын болган нем-херек ту-
галар чоруктар сөөлү үеде

чоң деп болжол.
Амгыамдан чонга уран
чүд бараалганды чоруктор
болжол, республиканын хо-
рай, суурларында бо-ла че-
де бээр мен. Хостуг шактарла
кудучуга кыланган чораш,
мыла-мыла бөдүнүшкен,
ажыдапас амык оолдарын
кижи бо-ла эсерер. Оларнын
тугазы дыка турарын. «Чү-
ге бажын чара шааппаа сол-
дөш оон-даа өске ааска эп-
тешес сестерин эткилээр.
Шак мындыг турарын тө-
лөтүп Барыш-Хемчик, Чо-
Хемчик районнарын чамдык
амыктарында көрүп болур.
Бо түд дээрге күрүнеге,
ажыктыг амык кылбас, ө-
рө-лөгезин ара каар, бир суур-
дан өске суурга толар, ма-
гысталак амдыралдыгын
чындык амыктардыр.

Шаандыг амык өспөтөр
улау уластарын кончуг хү-
дүлээр. Чинжэ, улау кижилер
ин сөс-домаап дымчар,
оларнын мурун-биле эртисе.
Улау улау көрүп турда та-
кылапас, арага ишпес. Бол-
лап улау төрөл-дөргүлдө-
рин адым бөзүн чыккылар
адапас. Аким, чонем, да-
ким, күүтүм, кат-нем дөш
оон-даа өске хүдүлгөдүн
чаагай сестери-биле адаар.
Өске адага келген астыг ки-
жи азылдан дүмкеш, өг-
көргөдө, оорганда астып
чораш. Бижээн курундап
ужулган, ийинче халаанадып
алыр. Улаусе бижек суурда,
оон сүүр - бажын улапас.
Бижээн чамдык амыктары-
ныс ол чаагай чанчыды са-
гыр турук, хордаан кижил-
ерне бижэти ары бээр.
Хоорай, суурларымын ары-
лаа арыкылаа магалыг.
Автобула улау пазылыг кы-
ганнар, уруг-дарыг тутан
недер кирип көргө, амыктар
олуруп чайдан бербес. Ха-
рып-лаа оларын кымы-ты-
нып, үндүр өткелдер таа-
рылгалар турар. Бо кончуг
бай чачылдыр.

Бижээн амыктарымыска ка-
жап-даа орук амык. Бөрөн-
рин күзүлөгө ортуман, дү-
дө өрөдиге төрөлгөч кы-
рерини чалааларын до-
таамал парламенттер-дыр.
Амгы дээрде бажын бүртү-
дө. Ол дугайында адаарыг
чочаалык К. Лебедевтин. «То-
рөп чурт дугайында» ыры-
нын сөзүндө ошолон бижээн.

ЭКИ КЫЛГАНДА — ЭЛЕП ЧИТПЕС

«Чыраа, саяа шанин мунар» дээн ырыда ышкан,
хуурунда «Жигул» машинасында олурган, саяа
кеттинген, арынарында өөрүшкү чайнаан ийн кижилер
эртиниң-не ажыкче сымалдыр маңдап бар чорур-
лар. Олар болза, «Тыва кобальт» комбинат-биле деңге
баскан, бидүрүгенин хоочуннары — дагым Кыс-оол
Ширмаевич болган тевер тудужу Сары-кыс Тас-
оолова Хурумаалар-дыр. Олар каймак-даа коммуни-
ст күш-ажыктын шалымчалары.

Тыва АССР-нин аял-
дыг тудужу деп хүндүтү
аттың эдилекчиси К. Ш. Ху-
румаа ажыктын адында чор-
гаарынын чорур. 1948 чы-
да чеди чыл школага доос-
каш, ыччан Хову-Аксинга
геологтарга аар-саар амык-
чындап күш-ажыктын бажы-
нын эгелдөө. Майгында чурт-
тап, балдыр эдип борбайты
кылдып, аар даштары
роонзакка чүктөп, амык
ажыктын калды-бергеге да-
дыккан.

Совет Армиянын хүрээ-
линин талаажып келген, 1950
чылда тускай өг-бүлөдүн ба-
за катан Хову-Аксинга ко-
жуп келген. Амгы соңу ру-
шынтин тудутарын да
ажыкчыны болу берген.
Ажыкчыларга аштан бо-
дот, оларын чамыктары
өсөрин рудниктин чоогунга
тиккенер. Байтайгы чыл-
дарда чаш уругтары бол-
гандап Сары-кыс Тас-
ооловага бидүрүгө ажы-
дарынын аргакче чоң турган.
Дагымин мөргөжилгеге
көштү араттары орус ге-
ологтар, тускай эртемчилер
кеңештерде өөрдүн, боттут

Дуушту дагым, бо хүн ту-
дужу апарган эштери-биле
Кыс-оол Ширмаевич туду-
же шалымчалыгы бажы-даа
хомудулаан.

Тудужулаа-ла тос чылдын
пүрүн көрүп чорда, 1974
чылда, металлургиянын жиб-
лей-биле холбаштыр Кыс-
оол Ширмаевич Хурумаага
Тыва АССР-нин аялдарыг
тудужуу деп хүндүтү атты
тыккан. Тоску, ону беш
чылдарын ол белик көдү-
лүшкүн-биле хей-аыттыг ту-
дуга ажылдап, маңгалга
болган хүндүлгө бижиктер-
биле хей удаа шааппаа
келген. Бо беш чылдын эге-
лиде даг пегинге мурунда
дагым чораш мергөжилдиг
ажыкчыларын катан чымып
эгелдөө, ону дагымчалын
катан шалымтын. Кайла-
ла ажыктын херетиг, ол уас-
топка ол күзүлгө ажылдап,
арес-шудурун көрүгүп чо-
руур.

Сары-кыс Тас-оолова ту-
дужу мергөжилдиг шын-
дап алган. 1960 чылда бо
хүнтерге чадир, 6-ты разра-
ктын птукатур-малары,
палымчаларын бирөөн,
Оларнын байрадыг өг-бү-
дүн чеди хурун өстүргөн.
Оларнын туугарында эмчи,
башыг, экономист дээн ы-
парын чоң дээр. Оларнын
хеймеря бо чымы 10 клас-
сы доошуп, даг пегинери бо-
дуруп күрөп чорур.

МЕРГЕЖИЛИНГЕ БЕРДИНГЕН

Дааган ажык дэңде
Алексей Кадым-оол терге
эртиски кижилер. Оон авто-
гаракан келген дораал ымак хол-
гош ГАЭ-53-түн ол-бо черлерин
хынамчалыг көрүлээр. Кай-
бир черинге үрелишкени та-
варышкан болза, баш бур-
гар тикпаш, эде кымып алыр
чачылдык. Ычанган аяа
кады амжылдап чорур э-
м-оор чоргааралар. «Бүдүр-
диг болаачы» дилип, хү-
дүлгө-биле чугаалажырлар.

Эп-өөрүнүн хүндүлгөни
чаадап амык ымак-да амыр
энес. Күп-ажыкта харан ы-
мыл чорур, шилип алган мер-
гөжилгеге сөткисинде бер-
дингени алаа дуулаан.

Чолаачынын ажык нов-
чуг харымсалгалыг дээрэн
билдинер. Рулз башкарган
чолаачыга орай дүңүн шуур-
ган хады, хары-чазы дээр
кадыг шаптаразынын тур-
бас боор. Чүгө ол берелерин
бизик тура-сорукут, шуду-
гу, күш-ажык дээр олут ор-
бас, чымыл чытпас, шалы-
чы, эрестигер быражып эр-
тер. Амык коммунист Алек-
сей Кадым-оол ошум-на ы-
макларга хамаарыр.

Оон күп-ажыл стажи тап-
ты-ла сөс чыл ажып турар.
Бо үрүн дүңүдүндө маңгал-
дыларын олуртудан хуш-
пей келген. Амык комму-
нистин мындыг мөш-шылары
өскөлөгө үлөгер-чизик бо-
луп турар. Кандыг-даа ажыл-
ды алаа дагыраа, чажам да-
весе, эчкине чедирбээн шаа-
ла ара сойсапас чачылдыг.
Оон күп-ажыкта хамаар-
лыр айттыр салырга,
ымыс дончу харымчалар.

Кандыг-даа ажылга че-
динкинин үлөс дээр ажыл-
ды кымып турар кижилер
хамаарыр. Мергөжилге хал-
дыктыг болган ажылда та-
рымсалга кончуг чүгүла деп
салаар мен. Харымсалга дээр-
ге чоң мурунга ак сөткисидиг
ажылдары-дыр.

Амык коммунистин чуга-
лап турары-ла чөптү. Чам-
дык чолаачылар күрүненин
машына-техниканын хүлээп
алган, ону чогуур негедэ-
нине чедир эдилеуей, ажы-
лабайн баар. Оон уламдында
хүлээпте күсөтпес болулар.

Ол Кызыл-Абакан, Танды
— Ан-Чыраа дээр өске-даа
оруктары дүн-хүн дивейи эр-
тин, улау ажыл-агыйында хе-
рек чүктетерин дагымлап кел-
ген. Чыл сапында төлөтүп

күп-ажыктын үлүс дээр со-
хотун дирекциямын эрестик
белестерин, маңгал бижиктер-
ин кат удаа тыкысылаан.
Ол эртен чымын күп-ажыл-
ты элээтин ол-ла чылдын ок-
тябрь айда-ла күсөтпесин.

А. Кадым-оол коллектив-
де амыктарын дүңдүлгөни
дагымчаларын. Оон улаула
дарт комсомолчуну бижик-
лаан. Ол арга-сүмөин амык-
тарга күсөтпес биле лам-
чып чорур. Дружиниктер
болууну база удуртукчуу.

Мурунку чылдарда совхоз-
тун МТМ-инге техника эли-
деп, оон камалгалы аажок
копшак турган. Ырак-чоон
рейстерге үлөп машиналар
болгон-ла үрелишкенине
таварыш, ажыл-агыйга
хожудаагынын болдуруш
тургулаан. Чолаачыларын
ортууга социалист чарып
эрежел, организааттынын,
оон түндүгүн чорур үе-
лиде үндүрбейн баар. Ол
ымак чымылдарга техни-
калы, кывар-чаар материал-
дарын камнаар талазы-биле
кандыг-даа харымсалга оша-
лай келген. Шак мындыг чо-
рукту ажылдап алган, чамдык
чолаачылар, машина-техника-
ны кара турамы-биле ажылдап

ЧЫЛГЫДАН — ТРАКТОРЖЕ

Бичивинде тура ол чы-
гы мала кончуг ымак. Ача-
зынын соога бо-ла ышкан
жымын чорур. Боду ат-
мунулар апарган, ада-
неде улау дууны калып
келген. Алдай-оол Төлүш
периг хүлээлгенин эртти-
геш келген. Торгалыга ала-
незинин ижин салган, чыл-
гычыл берген. Оон азам
Күсөк эдилк маалдарын ша-
бадап, төрөпчизик, өөрдүн
турган. Кандыг-даа эр улус-
тын аргак эрес кижи чораш.
Оон азам Салакын-а-
рааш мөчөн. «Адазы өлө-
дө олгу артар» деп үлөгер
чугаа бар. Адазынын оруп
солун, улау чылгыч болган.
Ол алазынын дүн-хүн чоң
чылгы каларып чораш чэр-
дери Кадый-Бажы, Ак-Кара-
Суг, Хүрө-Тейлерге өттүт,
суглуг шынааларга оларла-
дып келген. Чүс беген 90 ку-
луну камгалып өстүрүп,
совхозундан шаңнал-ма-
талды ап чораш.

1978 чылда Бүрү району
«Ан-Чыраа» совхоза тургу-
тулган. «Торгалыг» совхоз
девисээр ады-биле Алдай-
оолун маалдан турган чыл-
гымын чачыс черге мөчөз.

Бичивинде тура ол чы-
гымын чачыс черге мөчөз.
Алай-оолдун чылгызы база
адаа барган. Оон хумгалыг
өстүрүп алган чылгызы ай-
чөтпөдө өскөн, төрөп че-
рике чанаттап-даа тургу-
лаан.

Алай-оол Төлүш улаш-
тыр хоул-трактор бригада-
мыга тракторстерге дуа-
лажылып, ажылдай берген.
Айаа ажылдап турган, ол
трактор башкаар кыдыр
өөрөнүп алган. Ол чорур
бюрга элестик трактор баш-
каар шымылгалык база
холга туткан. Өске мурун-
чалдыр биле дөмөй ажылдап,
чыл бүрдө планшты даала-
ларын ажык күсөтпес, кы-

лар-чаар материалдарын
камнап ап келген. Эрткен
чылдын Т-40 деп трактору
адаа бижылган. Ол боду а-
ган социалист хүлээлгенин
күсөтпес, эртен чылдын
палып тос алаарда чедип-
кининг боттадырган. Оон
мындыг ажык совхоз ди-
рекциямын үлөтүп, Москва-
га апарган. СССР-нин Улау
ажыл-агыйынын чедипки-
неринин дөтөлгөлине көр-
гөн чүдлерин өөрүнге со-
нуурган.

А. Төлүш ол бирге беш
чылдын ийги чылда ала-
лап хүлээлгенин күсөт-
пес сорул кирген ажылдап
турар. Кымыгын кезер
лаалгаан ол хүдө 150 хуу
чедир, кывар-чаар мате-
риалдарын камнап ап турар.
Совет Социалист Респуб-
ликалар Эволюция туркустун
гапын 60 чыл ошуну дуга-
йында СЭМП ТК доктаа
хүлөп алган соонда, айаа
улам хей-аыт кирип, кыл-
гич чылды чедипкининг
дооарын шынтырган.

САРЛЫКЧЫ

Сарлык — дагым черге
кончуг ымак мал. Ычанган
сарлык каларчыны кижиле
ба-ла дагар унуп, сарлык ка-
дарыг, хат-кавыкка касып,
дагым черге чурттаар анаар.
Бо кыжын ол Барлык-Ойла
кыштаанда, кодан сарымын
ича-менди, хүр кыштадын
турар. Ол ону беш чылда
«Социалист чарыктын тиг-
декти» херек демдөөн чаа-

лап алган. Ол Тыва АССР-нин
адылдары маңымын атты ба-
за эдилекчиз.

Эрес-кежэ сарлыкчы бо
чылдын СССР-нин 60 чыл оюн
ажыл-агыйгы чедипкининг
утукур сорулга-биле бейдикен
социалист хүлээлгенин ал-
ган, тура-сорукут ажылдап
турар.

3. ХОМУШКУ.

Хайдыр дээр ол шудуруг
ажылдап, Мешкен-Хел, Ту-
ралынын дыка хей маңы-
нарын кыштагаларында И-
лтинин лампачыларын чыры-
дыкан.

Хойжулар, сакманчылар
электрик Эрес-оол Салчакын
Чудумге өөрүп чедипкининг
илеркенер. Маңыны К. Да-
нынын азы ак-көк экраннын
программанын көрүп турар
апарган.

Х. КАРА-ООЛ.
Бай-Тайга район.

БОДАНГАНЫ БОТКА ХЕРЕК

Арага сундуккан кадык-
шылын чидирин, амдыралын
буудай, хей чылдарда өөр-
төм-бизин орта амыкпас
чоруктар амык хүндөре бо-
ла таварыр-дыр. Бо парын
айтырыга канчар харым бээр
дээрин кижиле бүрүдү-
дуу-биле алып тывары
ажыктыг деп боодар мен.

«Боданганы ботка херек»
деп тыла чонун мерген ту-
гулаан домаа бар. Бо дээр-
ге бот-кижидилгеге оша ки-
жизинин салырын чиге сө-
лөдүр. Бот-кижидилгеге,
хамааты бүрүдүгө кончуг
ажыктыг. Хама-ла багый
чүдлерин үлөс дээр-ара-

мыштыг. Ол бүгү амыктарын
чидирин, кижилерин ку-
дугу дымтангалыгына уе-
шакты камнаарында амык-
чал хандырыла чедипкини
ачы-дуулап улау. Амгы үеде
недээр көжүп чорур мас-
терская бар анаар. Ол мас-
терская амдылаанда электри-
биле хандырылган. Ычан-
ган хейи удуу чүп, баар
даарар аргады чоң. Ынды
болганда көжүп чорур мас-
терская хей ауур кидирээт,
көс каган хей баар пияв-
лерин комбинат дамчытыр

чонга сатса деп саналдыг
мен.

Малчындарда болган суур-
ларда хол-биле даарар үр-
лик машиналар бар. Ону кы-
дыр кижилер көтөш, нээр-
же үнмөс. Чүгө комбинатка
көтөш, бугу-хаа чала бээр.
Амдырал хандырылга ко-
бинатында даарарын машып,
шак, пиявирини сөптөөр
кижилерин доктаамал тургу-
лары күсөтпес.

К. МАМАЖАП.
Эрэн район.

КЫШТАГАЛДАРДА ЧЫРЫК

Бижээн «Бай-Тал» совхозтун Мешкен-Хел, Туралы
хейи бригадаларынын малчынын кыштагаларында бо
нымын тускай моторларын тургускан, электери чы-
рык кижилер кышы массалыг мал олоашканын-
чымын үезинде малчынын болган сакманчыларын
чымштыг ийинге улау дууны чедирип турар.

Малчынар бажынарында,
мал калжылары тырк кин-
дер даалга алган, совхозтун
дүңдүлгө электерин Эрес-
оол Чудумг ош дүрөс, эне
пийагылы кылган, малчынар-
га болган совхозтун дирекция-

зынга макаткан. Кыштын
чыккылаа соотунга бажын ону
бедик чыг бажында оарын
ады демир-улаштынар чүктөп
алган чорун чорурун бо-
ла көрүп болур турган. Малчы-
нарын дилет, негелдерин

Арага сундуккан кадык-
шылын чидирин, амдыралын
буудай, хей чылдарда өөр-
төм-бизин орта амыкпас
чоруктар амык хүндөре бо-
ла таварыр-дыр. Бо парын
айтырыга канчар харым бээр
дээрин кижиле бүрүдү-
дуу-биле алып тывары
ажыктыг деп боодар мен.

«Боданганы ботка херек»
деп тыла чонун мерген ту-
гулаан домаа бар. Бо дээр-
ге бот-кижидилгеге оша ки-
жизинин салырын чиге сө-
лөдүр. Бот-кижидилгеге,
хамааты бүрүдүгө кончуг
ажыктыг. Хама-ла багый
чүдлерин үлөс дээр-ара-

Арага сундуккан кадык-
шылын чидирин, амдыралын
буудай, хей чылдарда өөр-
төм-бизин орта амыкпас
чоруктар амык хүндөре бо-
ла таварыр-дыр. Бо парын
айтырыга канчар харым бээр
дээрин кижиле бүрүдү-
дуу-биле алып тывары
ажыктыг деп боодар мен.

«Боданганы ботка херек»
деп тыла чонун мерген ту-
гулаан домаа бар. Бо дээр-
ге бот-кижидилгеге оша ки-
жизинин салырын чиге сө-
лөдүр. Бот-кижидилгеге,
хамааты бүрүдүгө кончуг
ажыктыг. Хама-ла багый
чүдлерин үлөс дээр-ара-

Арага сундуккан кадык-
шылын чидирин, амдыралын
буудай, хей чылдарда өөр-
төм-бизин орта амыкпас
чоруктар амык хүндөре бо-
ла таварыр-дыр. Бо парын
айтырыга канчар харым бээр
дээрин кижиле бүрүдү-
дуу-биле алып тывары
ажыктыг деп боодар мен.

«Боданганы ботка херек»
деп тыла чонун мерген ту-
гулаан домаа бар. Бо дээр-
ге бот-кижидилгеге оша ки-
жизинин салырын чиге сө-
лөдүр. Бот-кижидилгеге,
хамааты бүрүдүгө кончуг
ажыктыг. Хама-ла багый
чүдлерин үлөс дээр-ара-

ӨННУКТЕЖИР

Кадымчал бодуктеринге
көзүлгөдөр эрттеринин ме-
тодикалык республиканын
күш-культура диспансеринин
эмчилер ажылдап кылган.
Хоорайнын чамдык черлерин-
де кадыкчылар бодукте-
ринин кыдыларын эгелдөө.
№3 ортуман школага, авто-
бус техникумунда «Херээ-
спорт» эдилк кыдылаа
бодуктер багый энес амы-
дап турар. База ол ымак
кадыктын байдалы-биле ку-
шуктура кыдыларын хос-
таган эге каластар өөр-
чидерин күш-дуулар кыды
апылганын тускай кыды-
ларды болуп турар.

Ю. РОДИН.

